

LEIGAZOLTAM A ZSIDÓKHOZ¹

(A „társadalmi zsidó” identitás kialakulásának élettörténeti gyökereiről)

Kovács Éva - Vajda Júlia

„És monda: Vedd a te fiadat, ama te egyetlenegyedet, a kit szeretsz, Izsákot, és menj el Mórijának földjére, és áldozd meg ott égő áldozatul a hegyek közül egyen, a melyet mondandók néked.”

(Mózes 1,22:2)

Ha megkérdeznénk az Olvasót, hol vizsgálná a zsidó identitást, ugye kissé megütközne a kérdésen, mivel azt gondolná - hiszen mindenki számára ez a kézenfekvő -, hol máshol, mint zsidók körében. Az itt következőkben mégis *nem-zsidó* származású értelmiségiek zsidó identitásáról lesz szó. A két budapesti zsidó általános iskola megalakulása adta az apropót, hogy ezen iskolák identitássteremtő funkcióját kutassuk narratív életútinterjúk segítségével. Interjúzás közben azt tapasztaltuk, hogy számos nem zsidó származású szülő vagy szülőpár adta gyermekét ezekbe az iskolákba, mi több, az interjúkból az is kiderült, hogy valamiféle pozitív zsidó azonosságtudattal is rendelkeznek, illetve bizonyos vonásaikat zsidó(s)nak gondolják. Nem arról a megszokott esetről van tehát szó, amikor például egykor az Orsolyákhoz a zárda jó hírneve miatt nem katolikus gyerekeket is beírtak, miközben azok megtartották vallási különállásukat. Ezek a családok, szándékaik szerint nem „más vallásúként” járatják - egyébként más vallású - gyerekeiket a zsidó iskolákba, hanem a zsidósággal közös(nek tartott) kultúrájuk és értékeik alapján.

A zsidó iskolák a nem zsidó gyermekek számára is élmény szinten közvetítik a zsidó tradíciót és kultúrát. Ugyanakkor egy többségében zsidó származásúakból álló közegben a nem zsidó gyerek esetleg mégis más, kilóg. „*Páriahelyzetbe*” kerül éppúgy, ahogy általában a zsidó gyerekek szoktak. A külvilág eközben az iskola miatt őket is zsidónak tekintheti. Nehéz feladat lehet számukra az ebből fakadó kettős „páriahelyzet” feldolgozása: osztálytársaik között egyedül érezhetik magukat, miközben az antiszemita támadások bennük is félelmet kell hogy keltsenek. A kultúra elemei mellett az iskola révén esetleg tehát a zsidókéhoz hasonló kirekesztettség- és üldözöttségélményeket is megélnék.

Az iskola által közvetített kultúra a zsidó gyerekek egy része számára is új, ismeretlen. Az osztályközösség ugyanakkor olyan azonosság- és biztonságérzetet kelt bennük, amilyennel addig általában nem találkozhattak. Ez a helyzet azt a veszélyt rejtheti magában, hogy most esetleg ők rekesztik ki a

nem zsidókat maguk közül, még akkor is, ha a tanárok és a szülők egyaránt ennek az ellenkezőjére törekszenek - ahogy például ezen iskolák esetében is. Ha egy közösség különös hangsúlyt fektet arra, hogy elutasítsa a megkülönböztetést, s ezt oly módon véli megvalósíthatónak, hogy tagadja magának a megkülönböztethetőségnek, a másságnak a létét is, ezzel már önmagában problematikussá teszi a másságot. A kirekesztést elutasító világképnek ekkor nem szándékolt következménye az is, hogy ébren tartja a másság iránti fokozott érzékenységet: a „mi”-csoportnak mindig szüksége van azokra az „ökre”, akiket nem zár majd ki magából.

A nem zsidó gyerekek jelenléte az iskolában azt a szokatlan élményt is nyújtja a zsidóságnak, hogy - az eddigi történelmi tapasztalatokkal épp ellentétesen - most nem nekik kell másokhoz hasonlítaniuk, hanem közéjük szeretnének „külsők” bekerülni. A nem zsidók jelenléte és azonosulási törekvései azzal a lehetőséggel is kecsegtetnek, hogy a zsidó identitás megfogalmazásakor - legalábbis tudatos szinten - nem kell feltétlenül a már elfeledett tradíciókhoz és a holocausthoz visszanyúlni, hanem az pusztán mint egyfajta kultúra és világszemlélet is megnevezhető. Közös értékeként, melyekhez azonoságtudatukat kötik, általában a liberalizmust, a toleranciát, az európai zsidó-keresztény hagyományokat fogalmazzák meg.² Ez lehetőséget nyújt arra is, hogy a helyzettől függően hol liberalizmusukat, hol zsidóságukat hangsúlyozzák. Ennél fontosabb mégis az a szándék, hogy így egy olyan új típusú identitást alakítsanak ki, amelyben a pozitív azonosságok megőrizhetők és kiterjeszthetők, míg a negatív identításelemek háttérbe szoríthatók.

E helyzet teszi lehetővé azt is, hogy a zsidó identitást majdhogynem a *származástól függetlenül* lehessen megfogalmazni. Esélyt jelent tehát arra, hogy az új nemzedékek már ne csak a szüleiktől és nagyszüleiktől örökölt üldözöttség- és kirekesztettségélményen keresztül tarthassák magukat zsidónak. Ez esélyt jelent a nem-zsidók számára is, hogy e zsidóságban kulturális alapokon osztozzanak.

„*Társadalmi zsidónak*” nevezzük mindazokat, akik származásukat tekintve nem zsidók, mégis bizonyos kulturális jegyekkel, életmóddal, világképpel, tipikus társadalmi cselekvésekkel, melyeket a zsidóságnak tulajdonítanak, maguk is azonosulnak, az antiszemita megnyilvánulásokra pedig zsidóként reagálnak. Jobb elnevezés híján társadalmi zsidónak nevezzük őket azért, mert a külvilág zsidónak tekinti őket, s számos helyzetben maguk is zsidóként lépnek a külvilágba - miközben a zsidó „csoporton” belül köztudott, hogy „származásuk szerint” nem azok.³

E jelenségben az identitás sajátos „játékát” kell látnunk. A vallási és etnikai tradícióit már a két világháború közötti időszakra elvesztett magyarországi zsidóság utódaiban, a holocaust utáni második generációban megszületik a vágy, hogy identitását újrafogalmazza. Milyen szimbólumok kínálkoznak ehhez? A nyelvet, a vallást, Izraelt a magyarországi (budapesti) zsidó népeségnek csak kis töredéke választja. Sokkal jellemzőbb a kulturális jegyekre, életmódbeli sajátosságokra alapozott *szimbolikus csoportazonosság*, mely a szekularizáció, a vallási elkülönülés megszűnése folytán az etnikailag vegyes környezetre, az etnikai elkülönülésre nyúlik vissza. Ez az identitás épp amiatt, hogy a vallási kötődés helyett már csak kulturális kötődést hordoz, mások számára is választható identitást jelent. Az így létrejövő társadalmi zsidóság

léte azután stabilizálólólag hat vissza magára a zsidó identitásra is, melynek e modern formája részben a holocaust, részben a korábbi évszázadok üldöztetésének hatására mindenfajta „kirekesztés” elutasítását is magában hordozza.

A zsidó iskolák megalakulásában zsidók és nem zsidók *közös erőfeszítését* is kell látnunk. Egy olyan törekvést, amely az évszázados előítéleteket és gyanakvást, a holocaustot követő kölcsönös bizalmatlanságot kísérli meg feloldani: az egyik oldalról bizonyítva a közeledést és elfogadást, a másik oldalról kinyilvánítva a megbocsátást. Olyan ritka jelenséggel van dolgunk, hogy zsidó iskolák nem a vallási vagy etnikai elkülönültség, elzárkózás fenntartására jönnek létre, hanem arra, hogy kitárják kapuikat nem zsidók számára is, hogy valami új közössét hozzanak létre az azonos(nak megélt) szubkultúra talaján.

Mindazonáltal komoly súlya van annak a döntésnek, hogy egy gyereket - különösen, ha nem zsidó - ezen iskolák valamelyikébe íratnak át. Pusztán amiatt is, hogy többségüket a hagyományos nyolcosztályos iskola „menetrendjét” megbontva egy tovább is együttmaradó osztályközösségből emelték ki⁴, méghozzá úgy, hogy az új közegben esetleg „kettős páriahelyzet” fogadja majd őket. Ugyanakkor e lépés a magyar társadalom megszokott értékrendjével, normáival is ütközik, s így a környezet szemében a szülők is *normaszegőkké* válnak.

A mai magyar társadalmat általánosságban nem az a fajta nyitottság és kölcsönös tolerancia jellemzi, amelynek talaján ezek az iskolák létrejöttek, hiszen inkább ellenkező tendenciák felbukkanását, az antiszemitizmus erősödését, a szélsőjobboldali ideológiák térnyerését stb. tapasztalhatjuk. Ebből sem ezen iskolák léte és működésének sajátosságai, sem a „külsőkre” gyakorolt vonzereje nem vezethető le. De a nem zsidó származásúakra gyakorolt vonzerejüket az iskolák szellemisége és színvonala sem indokolja kellőképpen. Magyarázó tényezőként az egyén, az egyén személyes életútja és élményvilága kínálkozik. Itt próbálhatunk azok után az előzmények, gyökerek után kutatni, amelyek e döntés meghozatalára készíthetnek.

E kérdésekre kerestünk választ a nem-zsidókkal készült interjúink elemzésével. Narratív élettörténeti interjúinkat a strukturális hermeneutika alapján álló módszer segítségével készítettük és dolgoztuk fel.⁵ Ennek lényege, hogy életútját az interjúalany szabadon beszéli el, tehát szövegét - mind a felmerülő témákat, mind az időrendet tekintve - maga „szerkeszti meg”, az interjúkészítő szerepe „mindössze” annyi, hogy ebben őt jelenlétével és figyelmével támogatja. Interjúalanyainknak annyit mondtunk, hogy nekünk az *adott iskola* rokonszenves, ezért érdekel minket az, hogy kik járatták oda gyermekeiket, és arra kértük őket, hogy meséljék el élettörténetüket - ezzel jelölve ki a beszélgetés kereteit. A kérdésben szándékosan nem mondtuk ki, hogy *zsidó* iskolákban kutatunk, a hangsúlyt az iskola *rokonszenves* voltára helyeztük: hadd fogalmazza meg azután az elbeszélő maga, hogy *neki* mit jelent az iskola.

Az elemzésben tehát a fő hangsúlyt az interjú belső - az elbeszélő által kialakított - logikájának megértésére helyeztük. Ezt előzte meg a narratívából kigyújtott és kronologikus sorba rendezett életrajzi (családtörténeti) adatok kiértékelése. E kettőből együtt hipotéziseket tudunk megfogalmazni az elbeszélő és a megélt élettörténet struktúrájára és egymáshoz való viszonyára. Az így nyert feltevéseket az egyes szövegrészek finomelemzésével teszteltük.

Az eddigi elemzésekből kitűnik, hogy azoknak a nem-zsidó szülőknek, akik zsidó iskolába íratják gyermekeiket, az élet- és családtörténete és az ezekből fakadó belső konfliktusokra adott válaszai bizonyos kulcsmozzanatokban hasonlóak. A most következő oldalakon olyan módon fogunk egy teljes életutat, illetve narratívát elemezni, hogy közben hangsúlyozzuk a tipikus momentumokat hordozó részleteket. Ugyanakkor elbeszélő(i)nk védelmében nem elemzünk teljes interjúkat a biográfiák és a szövegek megváltoztatása nélkül, hiszen az egyedi és esetleges részletek a konkrét személyeket - akik azzal, hogy élettörténetüket velünk megosztották, segítségünkre voltak -, felismerhetővé tennék. Egyes szövegrészleteket és élettörténeti epizódokat tehát úgy cseréltünk fel másokra, hogy az elemzés szemszögéből fontos eredeti belső struktúrát ne sértsük meg. Ezért arra kérjük az Olvasót, ne kísérletezzen azzal, hogy az így megteremtett fiktív figurát valamelyik zsidó iskolában megtalálja: úgysem létezik.

A megértés, az elemzés, a mögöttes szálak keresgélése - akárcsak a nyomozó a krimiben - kegyetlen feladat. Meg kell találni a tettest, rá kell mutatni a bűnösre. Minden élettörténet, minden életsors háttérében nyomozhatunk. A történet elbeszélője azonban nem azonos a nyomozati eredménnyel. Az is ő, aki mindezekkel megpróbál megküzdeni.

I.

A most következő életrajz nem az eredeti elbeszélés időrendjét követi. Úgy keletkezett, hogy az interjú szövegéből kigyűjtöttünk és kronologikus sorrendbe rendeztünk minden említett adatot.

Attila 1947-ben született Békéscsabán.

Apai nagyszülei a Felvidékről származtak. Apja (szül.: 1915) árva gyermekként nőtt fel, távoli rokonoknál nevelkedett Balassagyarmaton. 1941-ig segédjegyző volt Cereden, 1941-44 között karpaszományos hadnagy lett egy munkaszolgálatos században, ezért 1945 után kezdetben nem dolgozhatott képesítésének megfelelően. 1945-48 között kistermelő, majd az elsők között lépett be a termelősövetkezetbe, ahol előbb adminisztratív alkalmazottként, majd téveselnökként tevékenykedett. Az anyai ág mezőhegyesi. Az anyai nagyapa vasutas, 1955-ben halt meg. Az anya egész életében háztartásbeli volt.

Mindkét ágon katolikusok, Attila gyerekkorában rendszeresen jártak templomba.

Attila 1953-61 között Békéscsabán járt általános iskolába, ahol sok konfliktusa volt. Ez idő tájt beszélgetett először a nagyanyjával a zsidóságról.

1961-ben apja tanácsára Szegedre jelentkezett az ottani geodéziai technikumba, ahol 1965-ben érettségizett. Első szerelmét - egy nálánál két évvel fiatalabb zsidó lányt - ott ismerte meg Szegeden.

1965-66 között előfelvételiként katona volt, ezalatt, 1966-ban, meghalt az apja; halála nagyon megrázta Attilát.

1966-69 között a békéscsabai tanítóképző főiskolára járt. Itt két zsidó barátjával színjátszókört szerveznek, melynek ő a színdarabírója, dramaturgja és rendezője egyszemélyben.

1969-ben találkozott egy volt osztálytársnőjével, aki óvónőképző főiskolán tanult, még az évben összeházasodtak és kiköltöztek egy közeli faluba, ahol Attila népműve-

lőként, felesége napközis tanárként dolgozott. (Felesége családja szintén katolikus, szülei parasztok.) Egy év után visszaköltöztek Békéscsabára, de továbbra is a faluban dolgoztak, mert helyben nem találtak állást. Közben Attila 1970-72 között elvégezte a marxista-leninista esti egyetemet Debrecenben.

1974-ben beköltöztek Békéscsabára, ahol Attila a tanítóképző főiskola tudományos szocializmus tanszékén kapott állást. Kezdetben Marxszal foglalkozott, majd a Huszadik Század körét tanulmányozta, speciálkollégiumot is tartott róla.

1977-ben leányuk született, Erika.

1981-83 között elvégezte a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem közgazdász szakosító tanfolyamát. 1983-ban Budapestre költöztek, családi kapcsolataik a békéscsabaiakkal meglazultak. Attila 1983-90 között a budapesti külkereskedelmi főiskolán dolgozott, külgazdaságtörténetet tanított. 1987-ben megszületett második gyermekük, Ádám. Munkahelyén összeharatókozott egy zsidó származású kollégájával, akivel sokat beszélgettek a zsidóságról

1990-től egy menedzserképzőben dolgozik külgazdaságtan oktatóként. (A menedzserképzőt egy nemzetközi bank és egy nyugat-európai egyetem hozta létre a PHARE program keretében.) Ebben az évben az újságból értesült arról, hogy Budapesten zsidó iskola nyílik. Lányát átíratja az iskolába. Azt tervezi, hogy fiát is ide íratja majd.

Attila tehát tizenhárom éves nem zsidó leányát az egyik zsidó iskolába adta, s tervei szerint fiát is ide íratja majd be. *Biográfiai adatainak* elemzése segítségével arra tehetünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk azt az élettörténetet, amelyet Attila ténylegesen megélt, valamint azokat az - esetleg bizonyos jellegzetességeket is mutató - választásokat, amelyekre eközben sor került, s amelyek élettörténetének illetően alakulásáért „felelősek”.

A fent bemutatott biográfia egyik legfőbb jellegzetessége a hallatlanul nagy - foglalkozási és földrajzi - *mobilitás*. Attila tehát mindig újabb és újabb célok eléréseért küzd. E küzdelem paradox helyzetet jelent: valami új elérése mellett együttjár a régi állandó elvesztésével is.

Mi hajtja Attilát, hogy mindig valami újat keressen, illetve hogy elhagyja a régit - tehetjük fel a kérdést. Egy ilyen típusú életút, minthogy újabb és újabb környezet- és kultúrávesztést vonhat maga után, állandósítja az új közegben való másságot, idegenséget, kilógást. Egyúttal megteremti azonban az újrakezdés lehetőségét is. A megélt életút nagy talánya, hogy miért válik szükségessé az egyén, Attila számára, hogy idegenségérzetét és újrakezdési vágyát folyton-folyvást reprodukálja.

A biográfia adatai azt mutatják, hogy Attila apja komoly pozícióban vett részt a második világháborús zsidóüldözésekben, hiszen karpaszományos parancsnokként zsidók százainak sorsával kapcsolatos döntésekben vett részt. Az ilyen pozícióban lévő személyek 1945 után nehezen kerülhették el a felelősségre vonást. Az életútból azonban úgy tűnik, hogy Attila apjának ez mégis sikerült, vélhetőleg úgy, hogy azonnal és aktívan beilleszkedett az alakuló kommunista rendszerbe. Később ezt honorálhatták téveszelnökké való kinevezésével. Megkockáztathatjuk azonban azt a feltételezést is, hogy valószínűleg nem az első, hanem a második téveszítési hullám volt az, amelyben a papa vissza tudott illeszkedni a társadalomba, s a közbeeső években rejtőzködni kellett.

Mindkét változat arra enged következtetni, hogy a család történetének bizonyos szakaszait *titkok* övezték, esetleg övezik mindmáig is, ami egy ilyen

légkörben felnövő gyermek életében szükségszerűen nyomot hagy: a szeretett személyekre vonatkozó titkokat kell tiszteletben tartania úgy, hogy valójában nem is ismeri azok tartalmát. Ezek a titkok - akár jók, akár rosszak - egy gyerekben veszélyérzetet, büntudatot keltenek.

A biográfiaelemzés célja a megélt élettörténet rekonstrukciója. A narratív interjú készítése során elbeszélőnk saját narratívájának lezárulását követően az addig elhangzottakra teszünk fel további - lehetőleg ismét elbeszélést „hívó” - kérdéseket, s csak az interjú legvégén kérdezzük rá az interjúban felmerült információk „adatszerű” elemeire, majd - ha még vannak - a minket érdeklő egyéb témákra, adatokra.

A jelen interjú biográfiai adataival kapcsolatban azonban még egy jelenségre felfigyelhetünk. Az interjúban megemlített adatok szinte mind a *karriertörténettel* kapcsolatosak. Attila magánéletének eseményeiről alapvetően nem számol be. Saját narratívájában, sőt a későbbi kérdések hatására sem merül el magánéletének kibontásában, sőt az sem derül ki, mikor születtek a gyermekei. Ennek alapján már megfogalmazhatunk egy - az elbeszélte élettörténetre, az élettörténettel kapcsolatos mai perspektívájára vonatkozó - hipotézist is, amelyet várhatóan a szekvenciaelemzés is megerősít majd. Azt, hogy Attila számára az élettörténet azonos a karrier-, s ezen belül a feljebbjutás történettel, legalábbis akkor, ha élettörténete elbeszélésének keretét leánya zsidó iskolába íratása adja. Ezt tapasztalva az is felmerülhet bennünk, hogy számára a zsidóság és a karrier között is létezik valamiféle kapcsolat, esetleg a zsidósághoz való viszonyának is egyik meghatározó eleme ez, s számára a zsidók vagy az elitnek tekintett zsidó iskola azt az értelmiségi elitet képviseli, ahová ő fel kíván jutni.

A biográfiával kapcsolatban feltűnik az is, hogy amennyiben egyáltalán megjelennek benne más személyek, azok - a családtagoktól eltekintve - mind zsidók. Ismerve a korszak vidéki Magyarországnak reális viszonyait, feltehető, hogy Attila környezetében többségében nem zsidók éltek. Ez arra enged következtetni - s akkor ez magyarázatra szorul -, hogy Attila már gyerekkorától kezdve mindig zsidókat választ, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szakirodalomból jól ismert, zsidóságukról akár tudatosan nem is tudó zsidó kortársai. Vagy pedig arra, hogy ez ismét az elbeszélte élettörténetnek a sajátossága, illetve a zsidó iskolába mint keretbe illeszkedő interakciós helyzetnek a következménye. Ekkor tehát egy „*zsidósított*” *élettörténettel* állunk szemben.

Mindkét előbbi feltevést megerősíti a biográfiának az a jellegzetessége, hogy ezekhez a személyekhez Attilát fontos pozitív érzelmek kötik: ez arra enged következtetni, hogy az így megjelenő biográfiában, illetve elbeszélte élettörténetben a zsidó személyek a ma szemszögéből kapnak különös jelentőséget. Sarkítva ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy megjelenésünk az interjúalany számára azt a kihívást jelentette, hogy „kvázi-zsidó” élettörténetet állítson elő.

II.

A *narratíva szerkezetének* elemzése segítségével az elbeszélte élettörténet további jellegzetességeit fogalmazhatjuk meg. Interjúink elemzése során főnarratívának azt a szövegegységet tekintjük, melyet elbeszélőnk az élettörté-

netére irányuló első kérdésünkre további kérdés nélkül elmond. Minthogy azonban a jelen esetben ez a szokásosnál sokkal rövidebb, érdemes a strukturális elemzést az ezt követő néhány - gyerekkorral kapcsolatos történeteket hívó - kérdésre s a kapott válaszokra is kiterjeszteni. A szekvenciaelemzés során különböző szövegtípusokat különítettünk el, melyek az elbeszélés módját rögzítik. Ezek közül a legalapvetőbb az *elbeszélés* (élményszerűen elbeszélte történet), a *tudósítás* (történessor vázlatos ismertetése) és az *argumentáció* (az elbeszéltek értelmezése).

Az Attilával készített interjú fő narratívájának elsőként szembevetendő jellegzetessége annak rövidegsége. Ez szoros kapcsolatban áll azzal is, hogy Attila a maga narratívájában történetek elmesélése helyett tudósít és argumentál, szinte sehol nem merül el saját élettörténetében. Ezt a sajátosságát a szöveg a továbbiakban is megőrzi: legalább egy órának kellett eltelnie ahhoz, hogy először meghalljunk egy összefüggő történetet. Ez részben nyilván azzal magyarázható, hogy interjúalanyunk értelmiségi, akinek az a természetes, hogy reflektál mindarra, ami vele történt, amit elmesél. Ha azonban ezt a narratívát összevetjük más, szintén értelmiségiakkal készült interjúink főnarratívájával, azt tapasztaljuk, hogy elbeszélőink többsége több-kevesebb idő elteltével mégis el tud merülni a mesélésben, élettörténete elbeszélésében. Arra is gondolhatunk tehát, hogy e jelenségnek más oka is van: Attila talán nem mer vagy nem tud mesélni. Ha tovább megyünk a konkrét szekvenciák tartalmának, nyelvi formájának, illetve egymásutániségének elemzésében, azt tapasztaljuk, hogy a narratívát számtalan olyan kiszólás töri meg, melynek funkciója a helyzet, illetve a szöveg feletti kontroll megőrzése. Miért van ez így? Mi az az interjúhelyzetben vagy Attila személyiségében, ami nem engedi meg neki, hogy szabadon meséljen magáról? Mi az oka annak, hogy inkább konkrét kérdésekre szeretne konkrét válaszokat adni?

E töredezett szöveg néhány téma köré csoportosul. Egyik fő vonulata Attila karriertörténete, magában a főnarratívában másra - kivéve a házasságkötés időpontját - nem is történik utalás. A szülők is csak ezt követően - miután arra kértük, meséljen gyerekkori emlékeiről - jelennek meg, de témaváltásra itt sem kerül sor: Attila röviden tudósít apja - 1945 utáni - pályájáról, míg anyja esetében a karrier hiányáról. A szöveg tehát arra utal, hogy Attila számára - legalábbis a jelen interjú kontextusában - az emberek a karrierjükkel azonosak. Ő maga is azzal azonos tehát, amivé vált, amivé felküzdötte magát. Nem múltja, hanem jelene, nem származása, gyökerei, hanem mai helye, mai viszonyai határozzák meg. A gyerekkor történései, személyei, a hozzájuk fűződő érzelmek vagy talán az érzelmek általában, nem fontosak. Sőt, talán veszélyesek is.

Ennek megfelelően Attila itt le is zárná a gyerekkorról való beszélgetést. A további gyerekkori emlékeket hívó kérdések hatására azonban újabb téma bukkan fel, a zsidók, a zsidóság.

Az ezt követő szöveg-szekvenciák arról tanúskodnak, hogy Attila valamilyen zsidó élettörténetet szeretne „prezentálni” nekünk. Zsidó szereplők után kutat emlékezetében, s csupa olyan - főképp tudósítás, illetve argumentáció formájában elhangzó - szövegrészletet kapunk, amely arra hivatott, hogy már koragyerekkori emlékei között is igazolja a zsidók pozitív, kitüntetett helyét. Ha elmélyedünk ugyanis az egyes szekvenciák „helyértékének”, az adott

iskola kontextusában való elbeszélésének elemzésében, azt tapasztaljuk, hogy a szöveg rengeteg bizonytalanságot tartalmaz. Ezt igazolják a szöveget minduntalan megszakító „kiszólások”, amelyek arról árulkodnak, hogy Attila időről időre elveszíti történet(foszlány)ainak kontextusát: A „most mit is akartam mondani?” vagy az „ezt miért is mondtam most?” típusú kérdések nem nekünk szólnak, saját maga válaszol rájuk: „ja, a zsidó emlékeimről kellett volna valamit mondanom”. Minthogy azonban mi nem ezt kérdeztük, hiszen kutatásunkat is mint egy új és az állami általános iskolától eltérő rokonszenves iskolára vonatkozó kutatást határoztuk meg, ezt a magyarázatot mint Attila sajátját foghatjuk fel. Ebbe a keretbe illeszkedik az is, hogy az interjú során spontán módon még a gyerekeiről sem mesélt, a feleségéhez fűződő viszonyáról pedig rákérdezés után sem beszélt.

Mi lehet ennek az oka, illetve a funkciója? Attila számára az iskola - legalábbis az interjúhelyzetben - egyértelműen mint zsidó iskola, s nem mint „elit-iskola” jelenik meg. S minthogy az összes felidézett történet - legalábbis a felszínen - a zsidókkal való jó viszonyáról, a hozzájuk fűződő pozitív érzelmekről szól, felmerülhet bennünk az a gondolat, hogy ezeknek a funkciója esetleg annak bizonyítása, hogy Attila lelkében mindig közel állt a zsidókhöz, sőt, legközelebbi kapcsolatai mindig közülük kerültek ki. Mint a biográfiai adatok kapcsán már megjegyeztük, ennek tényszerűen kicsi a valószínűsége, ezért a magyarázatot Attila mai perspektívájában, élettörténetéhez való mai viszonyában kellene keresnünk. Ugyanakkor, minthogy ma Magyarországon az egyáltalán nem természetes, hogy egy nem zsidó család leányát zsidó iskolába íratja, akik ezt a döntést mégis meghozzák, általában ezen iskolák magasabb színvonalával, liberálisabb szellemével, toleránsabb légkörével érvelnek. Attilánál azonban e tényező még a tudatos magyarázat szintjén sem merül fel. Személyében olyasvalakivel találkozunk, aki számára az iskolát zsidósága határozza meg, illetve teszi vonzóvá. Miért fontos Attilának, hogy nem zsidó leányát azért írassa zsidó iskolába, mert az zsidó, miért indokolja ezt a döntését avval, hogy ő mindig is közel állt a zsidókhöz, sőt, avval, hogy közelebb állt hozzájuk, mint ahhoz a közegehez, amelyből származik?

III.

Eddig tehát az a gyanúnk, hogy Attilát a zsidó iskola kontextusában lefolytatott beszélgetés arra készítette, hogy élettörténetét egyfelől mint pusztai karriertörténetet, másfelől mint „kvázi-zsidó” élettörténetet mutassa be. Az a benyomásunk, hogy ez lehet az oka annak, hogy a zsidókkal kapcsolatos élettörténeti epizódok valójában nem rímelnek a karriertörténetre, hogy ezek az érzelmi kapcsolatokra vonatkozó részletek nem illeszkednek az interjúnak abba a vonulatába, amelyben az élet pusztán mint a feljebbjutás, az újabb és újabb pozíciók elnyerésének története jelenik meg. Ezért aztán olyan részeket kerestünk *finomelemzésre*, melyek zsidó témájúak, s nemcsak azzal a céllal, hogy eddigi hipotéziseinket teszteljük, hanem azért is, hogy e „bemutatás” értelmét megfejtjük. Következzék tehát egy beszámoló egy kamaszkori sze-

relémről, amely az interjú elején, közvetlenül a pályafutás vázlatos ismertetése után hangzott el.*

A.: *Mit mondjak még?*

L: Mire emlékszik a gyerekkorából?

A.: *Mire, mire ...*

L: Milyen történetekre?

A.: *Gondolom a zsidó vonatkozású történetekre kíváncsi, vagy vágjak már bele, bár...?*

L: De lehet. Ahogy jólesik.

Attilát tehát az interjús helyzet arra készíti, hogy a karrierjén túl „zsidó vonatkozású” emlékeit sorakoztassa fel. Talán úgy érzi, élettörténeti előzményekkel kell indokolnia nekünk, miért adta lányát zsidó iskolába. Ezzel tehát egyenlőségjelet tesz a „zsidó” és az „iskola” közé (hiszen - mint már említettük - mi előzőleg az iskola zsidó voltára nem utaltunk). Válaszában mintha egyfajta sietség érződne: tisztázni szeretné viszonyát a zsidókhoz, mielőtt folytatja saját történetét. A „bár” szócska után elharapottak is valami hasonlót engednek feltételezni: ha elképzeljük, mi lehetett az, amit nem mondott ki, az jut eszünkbe, hogy talán a „mindegy, erről muszáj beszélni” lett volna a folytatás. A gyermekkori emlékeket hívó kérdésre adott kitérő, a témát a zsidó vonatkozású történetekre korlátozó válasz egyben esetleg azt is jelentheti, hogy interjúalanyunk nem szívesen beszél gyerekkoráról. A „zsidó vonatkozású” történetek viszont talán egy olyan területet jelölnek ki, amelyről úgy érzi - hogy miattunk vagy saját maga miatt, nem tudhatjuk -, muszáj beszélnie. S a téma behatárolásával esetleg csökkentheti bizonytalanságát is: nem az interjúkészítő, hanem ő maga határozhatja meg, hogy a „szöveg” merre halad tovább.

A.: *Találkoztam mondjuk először ezzel a dologgal, arra emlékszem második koromban, igen második voltam, mikor volt egy Kovács Jutka nevű szerelmem, akibe az egész iskola szerelmes volt (nevet),*

kezdi, s az addigi karrierbeszámolót jellemző tudósítások, értékelő megjegyzések és argumentációk után először fog bele egy történetbe. A „dolog” az előző passzusok értelmében egyértelműen a zsidó témát jelenti. Úgy érzi tehát, hogy azt várjuk tőle, erről meséljen történeteket. A szóhasználat (ahogy a „zsidó vonatkozású” az előbb) mintha arra utalna, hogy a konkrét személyektől elvonatkoztatva, általánosságban könnyebben beszél a zsidókkal kapcsolatos emlékeiről.

Érdekes, hogy - a kronológiát megtörve - egy szerelemmel indítja saját „zsidó vonatkozású” élettörténetét (a későbbiekben zsidó személyekkel való korábbi találkozásairól is beszámol): mintha ezzel azt akarná közölni, hogy nagyon közel áll a zsidósághoz. Az is felmerülhet bennünk, hogy a zsidókkal

* Az interjúszövegeket úgy elemeztük, hogy a magnóra rögzített hanganyagot fonetikusán gépeltük le. Az itt közölt részletekben a szavak helyesírását kijavítottuk, de a különösen hosszán, elnyújtva ejtett hangokat kétszer, háromszor is írtuk. Ugyanakkor a központozásban nem alkalmazkodtunk a magyar helyesírás szabályaihoz: azokon a helyeken tettünk vesszőt, ahol interjúalanyunk hanghordozásával tagolta beszédét. Pontot csak ott tettünk, ahol a szövegrész egyértelműen lezárta. A hosszabb szüneteket másodpercenként •-jellel jelöltük. Emellett az élőbeszéd jellegzetességeit, a köznyelvi fordulatokat, a hibás ragokat, az összes ismétlést, nyögést változatlanul hagytuk, illetve jeleztük, minthogy az elemzés az ezek által kifejezett érzelmekre is támaszkodik.

kapcsolatos fantáziái valamilyen módon összekapcsolódhatnak a szerelemről szólókkal. S azt a kijelentést olvasva, hogy ebbe a lányba az egész iskola szerelmes volt, arra is gondolhatunk, hogy esetleg az előbbi karrierbeszámoló „szivárog be” a szerelmi történetbe: egy zsidó lányt „elcsábítani” férfisikernek számíthat.

A továbbiakban a történet kibontását várnánk. Attila azonban így folytatja:

A.: nem volt egy különösebben szép lány, csuda tudja, hogy miért •• voltunk bele szerelmesek,

A történetet megszakító értékeléssel Attila újra eltávolodik élményeitől - talán zavarba jött attól, hogy egy pillanatra közel kerülhettünk belső világához. Az élményektől való távolságot egy argumentáció teremti meg, melyben bizonytalansága is megjelenik: úgy érzi, meg kell magyaráznia ezt a lány külleme által nem is indokolt vonzalmat. Honnan eredhet ez a magyarázat iránti igény? Miért nem fogadhatja el érzéseit racionális magyarázat nélkül?

Aztán így folytatja.

A.: vagy akár, hogy ez szóba került volna, hogy esetleg azért lettünk volna bele szerelmesek, mert a zsidó kvalitás valami olyasmit jelentett volna, ami itt a fiúkat nagyon fölgújtotta volna, nem emlékszem rá, hogy hogy erről tudtunk volna, vagy beszélünk volna,

Továbbra sem merül bele tehát a történetbe, tovább magyarázkodik, „menekül”. Mintha nem merné, nem tudná felidézni egykori érzelmeit. A túlzott intimitást is kerüli, hiszen az nem tartozik bele a karriertörténetbe, amellyel - legalábbis a jelen interjú keretében - meghatározza önmagát. Ehelyett továbbra is „racionális” magyarázatot keres egykori vonzalmára. S még mintha a többiek hasonló érzései is saját érzései „mentegetésére” szolgálnának - biztos kellett legyen a lányban valami, ha mások is szerelmesek voltak belé. A szerelemre is hasonló magyarázatot kívánna adni, mint amilyeneket a karrierben való előrejutás egyes lépéseire tud. Mintha ezáltal karrier és erotika is egy helyre kerülne.

S ahogy a fiúk „mi”-je szembekerül „vele”, Kovács Jutkával, a zsidó lánnyal, abban a nemi és a származási „másság” is egy helyre kerül. A kamaszkori nemi identitáskeresés, a másik nemtől való elhatárolódás és az iránta érzett vonzalom összemosódik a másik kultúrától való elhatárolódással és az az iránt érzett vonzalommal. Ugyanakkor mintha mindkettő ambivalens érzéseket váltana ki, mintha mindkét vonzalmat nehezebbre esne elfogadni. Mintha a „zsidó kvalitás” valami egyszerre vonzó, ugyanakkor elítélendő dolgot takarna. Szerelmi történetének elmesélése helyett argumentációkba, értékelésekbe bonyolódik, nézőpontot változtat, érzéseit osztálytársaira vetíti ki. Bizonytalansága, úgy érezzük, még mondatfűzésében is megjelenik: a feltételes mód használatával is csökkenti állításai erejét. Mintha kamaszkori szerelmi vonzódására ma nem tudna magyarázatot adni, mintha a jelen perspektívájából nem tudna azonosulni az ébredező testi vágyaival küzdő kamasz önmagával. Mintha férfi (ön)képébe - melynek az előzmények alapján úgy gondoljuk, legfontosabb eleme a karrier lehet - nem férne bele az ösztöneivel vívódó egykori kamasz bizonytalansága, sőt, talán maguknak a testi vágyaknak az elfogadása sem.

A lány iránt érzett vágy keltette büntudatot vélhetően a szülői reakció, az ő elítélésük, a „zsidó kvalitásról” bennük megrögződött negatív kép teszi

annyira veszélyessé, hogy már szabadulni kell tőle. Talán Attila vágyai azok, amelyek ily módon veszélyessé válva az egykor szeretett zsidó lányra vetítődnek, s tennék azután Kovács Jutkát az antiszemita sztereotípiákba is beilleszkedő, a „zsidó kvalitást hordozó buja nőszemély”-jé.

„Nem emlékszem rá, hogy erről tudtunk volna, vagy beszélünk volna”, mondja, s nem tudhatjuk, hogy a „zsidó kvalitás” mibenlétére vagy a lány származására utal.

Az első „zsidó vonatkozású” történet mögött tehát fel nem dolgozott, *tudatalan antiszemita előítélet-elemeke*⁶ is felfedezni vélünk. Mintha ennek tudatközeibe kerülésétől Attila elbizonytalanodna, s ez tenné képtelenné arra, hogy a már elkezdett történetet kibontsa. S ahogyan nem tudja egykori érzéseit elfogadni, úgy nem tudja velünk a történetet sem megosztani.

A történet elbeszélése helyett tehát ismét főként argumentációval találkoztunk - ez lehet talán az az eszköz, amely megvédi Attilát a túlzott intimitástól, az érzelmekben való túlzott elmerüléstől.

A.: •• ez nem tudom miért volt, vagy azért mert ilyen mélyen lefojtott volt a társadalomban a••• ez volt a hatvanas évek eleje, hogy hogy ezt mindenki mélyen eltemette akkor magába és erről nem lehetett beszélni, •• vagy az is lehet hogy az •• szóval nem•• emlékszem, hogy az iskolában ez szóba került volna, ••

Újabb magyarázatok következtek, a szöveg továbbra is töredezett maradt, s az elkezdett történet „elhagyásával” még a „kvázi-zsidó” élettörténet bemutatása is megtört. Tartalmilag azt tudtuk meg, hogy volt *valami*, amiről akkor-tájt, Attila kamaszkorában nem volt, nem lehetett szó, az azonban nem derült ki, hogy mi lehetett ez a valami. Az elhangzó mondatban csak mutatónévmások, mutatószók utalnak rá: netán a zsidóság, a testiség vagy valami egészen más az, amiről egyáltalán nem tud beszélni és az eddigi szövegrészek mögött egy másik, el nem mondott szövegréteg rejlik?

Az általánosítás is kiterjed az iskolai közösségről az egész társadalom szintjére, a „*valami*”, amiről szó van, „mélyen lefojtott volt a társadalomban”. Ehhez az általánosításhoz Attila az interjúkészítőt is segítségül hívja: azzal, ahogy a ki nem mondottakat időben elhelyezi („ez volt a hatvanas évek eleje”) előhívja a korszak tabuihoz fűződő asszociációinkat, ránk bízza azonban, mely tabura gondoljunk. Az elharapott szöveg folytatását többféleképpen is elképzelhetjük: esetleg a *zsidókérdés*, a *származás*, a *szexualitás* vagy netán az *antiszemitizmus* volt mélyen lefojtott a társadalomban.

Majd egy globális értékelés következik („szóval nem •• emlékszem, hogy az iskolában ez szóba került volna”), majd egy újabb, mely nemcsak erre az epizódra, hanem tágabban az egész „prezentációra” is vonatkozik:

A.: más nincs ami ilyen zsidó vonatkozású lenne gyerekkoromban

L.: • ühüm

A.: • nincs, nem tudok visszaemlékezni••

Az eddigieket itt akár le is zárhatnánk, a történet nélküli történetnek talán vége is szakadhatna. Ám az előállt csendben, melyet újabb kérdés nem tört meg, Attila hirtelen mégis mesélni kezd:

A.: és hát valahogy ez otthon kiderült, hogy csapom ennek a lánynak a szelet, hazakísérgetem, apám mondta, hogy ők Kohnék voltak és hogy zsidók, ettől zavarba jöttem, mert nem tudtam, hogy ez most miféle minősítés •• volna, hogy valaki zsidó,

nem beszélve arról, hogy apám sem kommentálta különösképpen, hogy most ezen mit kellene értenem••,

Felmerülhet bennünk a gondolat, hogy azok a kijelentések, melyek szerint az iskolában erről a valamiről nem volt szó, felvezetésül szolgáltak annak „beismeréséhez”, hogy a családban volt erről szó. E „halogatás” hozzásegítette Attilát ahhoz, hogy engedje emlékeit felszínre kerülni. S úgy érezzük, valójában nagyon is fontos számára, hogy ezeket elmondhassa.

Az apáról van most tehát szó. Úgy tűnik, Attila viszonya az apja által képviseltékhez meglehetősen ambivalens: az apától származik az az információ, hogy Kovács Jutka zsidó. Ez a vélhetően pejoratív hangsúllyal elhangzott mondat Attilában a „zsidó kvalitás” negatív megítélését váltotta ki, saját érzelmeiben elbizonytalanította, és megnehezítette számára, hogy azokat elfogadja. Másrészt érezhető, hogy Attila haragszik is apjára ezért („ez most miféle minősítés, most ezen mit kellene értenem”), s feltételezhetjük, hogy talán saját magára is, amiért ezt a megítélést elfogadta.

Az apa tehát vélhetően óvta fiát a „kétes” származású lánytól, s ezzel zavarba hozta kamasz fiát. Attila a lány „leleplezését”, rossz színben való feltüntetését saját érzelmei leleplezéseként élhette meg. Mai énje számára viszont az apai megítéléssel való azonosulás az, ami elfogadhatatlan, aminek felszínre kerülését ma leleplezésként élheti meg.

Majd

A.: ez volt egy ilyen zsidósággal kapcsolatos élményem,

folytatja, megismételve korábbi globális értékelő megjegyzését. S nem tudjuk, mire utal most. Mit nevezhet itt Attila „élmény”-nek: az apával vagy a Kovács Jutkával történeteket? Az antiszemitizmussal vagy a zsidósággal való találkozást?

A.: én nem tudnám azt felidézni, hogy, ez megrázkódtatott volna, vagy egyáltalán hogy kezeltem, asszem hogy sehogy, sehogy •• hogy azt mondta volna, hogy cseh, hogy lehet hogy nemzetiségként észleltem, nem tudom•• de rövid kapcsolat volt••• róla tudtam, meg mondta is, mert szóba került közöttünk, hogy kicsoda-micsoda, ••

Továbbra is bizonytalanságban maradtunk: nem tudjuk, mi az, ami nem rázkódtatta meg Attilát. Apja antiszemitizmusa, a lány zsidósága vagy netán - az akkori - „lelepleződés”? Az sem elképzelhetetlen, hogy Attila most valami olyasmire utal, ami valójában nagyon is megrázkódtató volt vagy esetleg ma az számára, ezt azonban most nehezen tudja elfogadni. Egykor talán az apai „leleplezés” s a lány zsidósága, most meg inkább az apa antiszemitizmusa lenne az, amit megrázkódtatónak vélhetnénk. Ezt látszik igazolni a nemzetiségek említése is: egy valódi antiszemita szemében a zsidóság nem „ugyanúgy” nemzetiség, ahogy a cseh az - az inkább a mai liberális értelmiségi Attila lehet, akinek könnyebb lenne elfogadni azt, ha a zsidók másságát akkor efféleképpen értelmezte volna. Majd az ezt követő utalás arra, hogy a kapcsolat rövid volt, feltevésünk első felét támaszthatja alá. E félmondatban mintha valamiféle mentegetőzés is volna, hogy rövid volt a kapcsolat ahhoz, hogy megrázkódtató legyen benne bármi is. De mi lehet az, amit e kamaszkori szerelemben Attila esetleg megrázkódtatónak élt meg? A fentiek értelmében arra gondolhatunk, hogy talán mégis Kovács Jutka zsidósága volt az, ami - az apai ellenszenv hatására - Attilát felkavarta. E feltételezésünket erősíti a szöveg folytatása is: Attila tudta róla, sőt, talán tőle is, hogy „kicsoda-micso-

da". De, mint e megfogalmazás alapján vélhetjük, ezt ma is nehezen tudja kimondani ugyanúgy, ahogy általában is könnyebben tud zsidóságról beszélni, mint konkrét személyekről kimondani azt, hogy zsidók.

A.: most ezt most mért mondtam? a zsidóságról kellett volna mondanom valamit, a zsidósággal való kapcsolatomról kellett volna valamit mondani, hát ez volt egy ilyen magánéleti jellegű ügy, nem •• különösebben hangsúlyos •• más kapcsolatokhoz képest, vagy nem tudnék itt különbséget tenni, hogy most ennek volt valami különössége, tehát ahhoz képest mikor más lánynak udvaroltam,

folytatja, mind a Kovács Jutkával, mind az apjával való beszélgetés fonálát elveszítve. Sőt mintha hirtelen az egész kontextust elvesztette volna, s újra az interjú helyzettől kapcsolatos bizonytalanságait fogalmazza meg, azt az érzését, hogy most a zsidóságról, a zsidósággal való kapcsolatáról „kell” beszélnie, számot adnia. A megfogalmazás ismét általános. Nem egyes zsidókról, hanem a zsidóságról beszél. A zsidósággal mint olyannal kapcsolatos élményei pedig természetesen nincsenek, nem is lehetnek: az élmények konkrét helyzetekhez, konkrét személyekhez kötődnek. Attila azonban mintha csak így tudna e témáról beszélni, s talán ez az, ami abban is megakadályozza, hogy a zsidókkal kapcsolatos élményeit elmesélje. Ha ez valóban így lenne, fel kell tennünk a kérdést: honnan származik ez az „elvonatkoztatási kényszer”.

Az eddigiek alapján arra gondolhatunk, hogy talán a mássághoz való viszonyulás nehézsége lehet a válasz. Attila azzal küzd, hogyan viszonyuljon a másik, gyakran talán idegen, esetleg időnként ellenszenves kultúrához, annak képviselőihez úgy, hogy közben liberális, demokratikus értékeit megőrizze. Fél antiszemita apjának vállalásától, de az is lehet, hogy még inkább saját tudattalan antiszemitizmusától tart. Az általános megfogalmazásokkal az antiszemitizmus vádját védheti ki, elkerülheti, hogy antiszemitának minősíthető kijelentést tegyen. Hogy épp ennél a passzusnál ismétli meg újra, hogy „a zsidóságról kellett volna mondanom valamit”, annak az apa egykor érzékelt antiszemitizmusa lehet az oka: hogyan illessze bele egyrészt mai énképébe, másrészt „kvázi-zsidó” élettörténetébe a saját antiszemita apját, illetve tőle „örökölt” saját tudattalan antiszemitizmusát. Talán ez a belső konfliktus váltotta ki azt az apja ellen irányuló agressziót is, amelyet néhány passzussal korábban érzékeltünk.

„Hát ez volt egy ilyen magánéleti jellegű ügy”, folytatja, az eredeti élménytől való távolságot továbbra is fenntartva azzal, hogy szokatlanul „ügynek” nevezi e kamaszkori szerelmet, melyről azt is hangsúlyozza, hogy nem volt abban semmi különös. Majd a zsidó lány összevetése „más” lányokkal, mintha arra volna hivatva, hogy csökkentse a hangsúlyt a származás szerepén, mintha ismét azt látnánk, hogy tudatosan nem tudja elfogadni azt a „súlyt”, amelyet a származás kapott tudattalanjában.

A.: •• inkább csak azért emlékszem rá, mert szóba került közöttünk, mert ez a lány nagyon utálta a németeket, mert a szülei talán lágerben voltak, de erre nem emlékszem, de volt valami nagyon heves érzelmi •• elutasítása a németekkel kapcsolatban, arra emlékszem, hogy ezzel nem nagyon tudtam mit kezdeni, •• miután nekem ilyen •• nem volt,

Nem maga a zsidó származás, hanem a *holocausttal való szembesülés* okozta a valódi gondot a kamasz Attilának. Ez lehetett az, ami az igazi megrázkód-

tatást okozta. A kezdetben tehát semlegesnek indult történet, hogy „szóba került közöttük [a lány zsidósága]" most hirtelen drámai fordulatot vett: a lány heves érzelmei lehettek azok, amelyek igazán felkavarhatták Attilát. S talán valójában az ennek révén megszerzett felismeréssel nem tudott mit kezdeni, azzal, hogy az antiszemitizmusnak ilyen - igazában fel sem fogható - következményei is lehettek. S lehet, hogy az antiszemitizmussal való konfliktusa is e ponton alapozódott meg.

A.: *úgy hogy ez egy ilyen személyes kapcsolatom •• egy lányhoz kapcsolódik, •• arra emlékszem •• tessék, tessék nyugodtan mondani ••*

zárná, le újra a témát, megintcsak általánosan fogalmazva az elmondottakkal kapcsolatban. S azzal, ahogy felkínálja nekünk, vegyük át most inkább mi a beszélgetés irányítását, mintha arra kérne bennünket, mondjuk ki helyette, amit ő nem tud.

I.: *•• Nem, nem, mondja*

válaszoljuk,

A.: *•• Jobban örülnék egy kérdésnek*

fogalmazza meg most már határozottan, s nem tudja folytatni az általa elkezdett történetet.

I.: *Emlékszik-e arra, hogy hogyan jött elő ezzel a lánnyal ez az egész ügy, egy ilyen beszélgetésre, vagy helyzetre, amikor erről szó volt?*

A.: *• Ezt nem tudnám előre•• előrekotorni, nem volt sokkszerű, hogy erre emlékezni kellene, hogy hogy gondolom teljesen normálisan, hogy is mondjam csak•• én•• öh••, hangsúly nélkül kerülhetett szóba, közölte, hogy az, vagy talán tudtam és•• erre ebbe sem vagyok már biztos, nem emlékszem, de szóval nem volt sokkszerű, hogy én ott rájöttem valami olyasmire amióttól, el kellett volna gondolkodnom, hogy úristen, •• inkább csak egy, •• szóval•• miután tudtam, hogy ő zsidó, hát öh•• szóbahozta, hogy a németeket nem szereti, de nem volt•• semmi ilyen megrázkódtató•• ez egy furcsa és nagyon nehezen tudok rá visszaemlékezni, hogy itt mi volt ebben a furcsaság•••*

zárja le aztán maga a „zsidó vonatkozású" élettörténetét. E szövegrészben mintha összeérnének a különféle büntudatok, szorongások, „nem volt sokkszerű, hogy erre emlékezni kellene", kezdi, „gondolom teljesen normálisan ... kerülhetett szóba" folytatja, „de nem volt semmi ilyen megrázkódtató" fejezné be, eltávolítva ismét a Kovács Jutkával kapcsolatos élményeit, melyekben a férfitól a válás, a holocaust, az apa antiszemitizmusa és 1944-es múltja kapcsolódnak drámaian össze. A szorongás most már a szöveg „felszínén" is nyíltan megjelenik: az előbb teljesen „normálisnak" tartott élményről az utolsó mondatban kiböki: „ez egy furcsa és nagyon nehezen tudok rá visszaemlékezni, hogy itt mi volt ebben a furcsaság".

Mindez összecseng azzal, amit már a biográfia elemzésekor kifejtettünk, hogy a családban vélhetően titok övezte az apa múltját, s ezáltal részben személyét is, s így Attila belső apaképének valamiféle - a titokból eredő - büntudat eleve része lehetett. Ugyanakkor a titok lelepleződése, az apa múltjáról, karpaszományos parancsnokként való működéséről megszerzett információmorzsák is keserves feladat elé állítják - igencsak nehéz egy gyerekkorban szeretett, a férfiúi s apai mintát nyújtó, ugyanakkor korán el is veszített apa képébe beleilleszteni egy ilyen elemet. Egyúttal azonosul is apjával, akiről úgy véljük - a fenti részlet alapján is -, hogy meggyőződéses antiszemita

lehetett. Az apával való azonosulás következtében Attila részben azonosul az apa antiszemitizmusával is. Ezt az antiszemitizmust azonban - az interjú pillanatában bizonyosan, de vélhetően máskor is - tudatosan igyekszik a lehető legnagyobb mértékben elutasítani. Ugyanakkor azonosulása miatt - különösen, mivel ezzel apja bűnét is magára veszi - büntudatot is érez. Másfelől, minthogy számára apja és az antiszemitizmus egymástól elválaszthatatlanok, úgy is megélheti, hogy az antiszemitizmus elutasításával apját is elutasítja, ami szintén büntudatot keltő érzés lehet.

Már jócskán benne járunk az interjú második részében, melynek során újabb, elbeszélést hívó kérdéseket teszünk fel, amikor Attila végül belefog apja történetének az elbeszélésébe. Ezt megelőzően több ízben hangsúlyozza, hogy már minden „zsidó vonatkozású” emlékét elmondta, s hogy családjában sem a zsidók, sem a holocaust nem volt téma, s hogy valójában nem tud semmit a családja '45 előtti történetéről, sem arról, hogy hogyan élték meg, illetve át a világháborút.

A.: Az apám, az egy nagyon*, na annak kéne utána menni, hogy mi az istent csinálhatott is az öreg**

Belekezd tehát egy - mint később látni fogjuk - mindvégig meglehetősen töredezett, értékelő megjegyzésekkel, kiszólásokkal tarkított történetbe az apáról, melyről az induláskor úgy érezzük, hogy valami pozitívumot fog tartalmazni („az apám, az egy nagyon”). A harmadik tagmondatnál rövid szünet után hirtelen váltás következik be: mégsem valami kedves történetről fog beszámolni, hanem egy titokról. Egy olyan titokról, amit fel kellene deríteni, ha nem is neki magának, de úgy általában tisztázni kellene. A megfogalmazás ellenségességet, agressziót is hordoz magában („mi az istent csinálhatott is az öreg”). S mire a mondat végére érünk, ez az agresszió és valamiféle gyanakvás kerekedik felül interjúalanyunkon, majd nyíltan kimondja, hogy itt egy családi titokkal állunk szemben. A jó hangulatú kezdés gyanakvássá, leleplezéssé változik: valamiért nem lehet az apáról jót mondani. *A.: Ez például szintén nem tisztázott pont a családi legendáriumban* ami, amennyire tudom, tényleg így is történt, és nagyon, lehet, hogy félek is tőle, hogy ha meg • piszkálnánk, kiderül• ne róla hogy valami** nem egészen igaz,*

Elidőzünk tehát a titoknál. Attila nem merül bele a történet elbeszélésébe, talán nem mer vagy nem tud, de szabadulni sem képes tőle. Sőt lassanként azt is megfogalmazza, hogy maga is fél attól, hogy megfejtse a történetet, amelyet szeretne úgy hinni, ahogyan azt elmondták neki, de egyáltalán nem bízik benne, hogy valójában úgy is volt. Aztán folytatja:

A.: szóval valami• ilyen munkaszolgálatos izének volt a főnöke, és hát ő nyilván • be volt szarva attól, hogy ő ezt szellőztesse •• Az a hivatalos, a családban, a hivatalosan elfogadott verzió,

Előkerül az első igazi információmorzsa: az apának köze volt, méghozzá főnöki beosztásban, a munkaszolgálatos zsidókhöz. Aztán ezt az információt rögvest egy kitérő követi, amely ismét a titokhoz, illetve a titkolódzás okához nyúl vissza. Az érvelést hallva az az érzésünk támadhat, hogy Attila valami súlyosabbat is sejt, mint amit kimond. Erre utal már a „hát” utáni szünet, illetve a gyakoribb szünetek az elbeszélésben, s ezt az érzést csak fokozza az a távolítás, amelyet a „hivatalosan elfogadott verzió” megfogalmazás jelez.

A.: *hogy volt neki egy helyettese, aki valami kegyetlen dolgokat*, vagy hogy hogy is volt tulajdonképpen, de hát lehet, hogy csak én***

Attila újra nekirugaszkodik tehát, hogy elmesélje azt, amit apja történetéről tud, de amint belekezd a „hivatalos” - a kegyetlen helyettesről szóló - „verzió” ismertetésébe, azonnal el is akad, s a szaggatottság, a be nem fejezett félmondat arra enged következtetni, hogy kétségei teszik számára oly nehézé az ugyanakkor kikívánczó történet továbbmesélését. A megfogalmazás azonban még a kétségekkel kapcsolatos ambivalenciára is utal: mintha ezeknek sem merne utánaengedni, ezek is büntudatot keltenének benne. Az utolsónak idézett s be nem fejezett tagmondatban mintha arra utalna, hogy talán csak ő olyan rosszhiszemű, hogy nem hiszi el azt, amit neki mondanak. Majd folytatja:

A.: *ő pedig mint ez a* a karpaszományos, talán segédjegyző volt, vagy mi**, és akkor az úgy ment ott, hogy segédjegyző, az már ilyen**, hogy jutott el talán a hadnagyságig, vagy főhadnagyságig, vagy meddig***, és akkor kapott egy ilyen munkaszolgálat, vagy valami hasonló századnak a parancsnokságát***

Visszatér tehát magához az apához, majd hirtelen az apja védelmére kel: argumentációra vált, azt kezdi el magyarázni, hogy az apja tisztviselői pozíciójából következett az, hogy ilyen beosztásba került. Szeretné tehát levenni az apáról a beosztásért való felelősség terhét.

A.: *és akkor volt a helyettese, aki meg tényleg** mi a frászt csinált, aminek végül is az öreg volt a** vége**, a parancsnok****

Ismét a helyettes kerül tehát elő. És a történet hirtelen véget ér anélkül, hogy megtudnánk, mi is történt valójában - akár a hivatalos verzió, akár Attila szerint. A szaggatott, be nem fejezett mondatok, illetve gondolatsor - mely biztonságos „terep” esetén egyáltalán nem jellemző beszédmódjára - egyértelműen zavarra, a helyzetből való kimenekülési vágyra utal. Annyit sejtünk tehát, hogy Attila apja végül - a háború után?, ki tudja - valamiféle bajba került karpaszományos parancsnokként való működése miatt. S ahogy a szövegben az apa s helyettese összemosódik, arra gondolhatunk, hogy e két személy Attila számára - s talán a valóságban is - azonos. Hogy Attila apja volt az, aki nem pusztán eleget tett hadkötelezettségének azzal, hogy karpaszományos főhadnagyként szolgált, de emellett még kegyetlenkedett is. Majd a történet hirtelen a már felvillantott, háború utáni időben, hasonlóképp kuszán folytatódik:

A.: *hát le is szerelt villámgyorsan, de hogy ezt, mint csinálta, miért szerelt le, isten tudja, hogy ez miért nem lett szellőztetve *** leszerelt*

Most tehát mintha éppen hinni szeretné a „hivatalos verziót” - értetlenségének ad hangot: mintha nem értené, hogy miért kellett apjának gyorsan leszerelnie, illetve múltját titokban tartania. Majd végképp el is távolodik ettől a korszaktól:

A.: *és akkor mindenféle •, járta a tanyákat és húzta a strigulákat, hogy hány izé van, hány marha van, meg disznó, meg • valamilyen ilyesmi szintű munkát végzett • és 68-ban halt meg •*

Az első tagmondatnál mintha számtalan dolgot sűrítene egybe, talán azért, hogy mielőbb eltávolodhasson e vészterhes korszaktól. Az elkezdett s be nem fejezett tagmondat folytatása talán arról szólt volna, hogy különféle, vélhetően kellemetlen dolgok érték az apját, vagy - s talán ez még valószínűbb - úgy,

hogymindenféle dolgot művelt". S hogy az el nem hangzott félmondat e pejoratív hangnemben folytatódott volna, erősítik a következők is. A megszakítás után a felszínen hirtelen már vagy egy évtizeddel később, az apa téveszbeli - vélhetően már a titkóktól nem terhelt - tevékenységénél tartunk. A szöveg azonban még mindig őrzi töredezettségét. Az is eszünkbe juthat, hogy egy másik titkot leplez le, hogy egy korábbi megkerüljön: az apa esetleg a beszolgáltatások ellenőrzésében vett részt. A tévesz-irodán dolgozó apa az állatokat - a disznókat és a marhákat - számolja.

Azán újabb tíz évet ugrunk, s az apa már meg is halt. Az a benyomásunk támadhat, mintha az időbeli távolodás nem lenne valós. Mintha a tévesz-történet időskja az előzőekkel lenne azonos. Mintha még mindig '44-ben volnánk. Mintha az apa nem is a marhákat és a disznókat, hanem a marhavagonba beteretelt zsidókat számolná. Ennyire félne Attila? Ennyire borzalmasnak képzelné a „hivatalos verzió” mögötti valóságot? Vagy mindez csak a mi fantáziánk? Mindegy, legjobb lesz az apától azonnal megszabadulni. Talán a bűneit, a család bűneit, Attila bűneit és büntudatát is magával viszi a sírba, s a rémisztő fantáziák világa máris elhagyható.

Ne próbáljuk tisztázni, az e fantáziák mögött rejlő valóságot, hiszen ez úgyis lehetetlen. Egy bizonyos, Attila e pár utolsó mondata ehhez hasonló képzeteket sejtet. S ez talán a valóságnál is súlyosabb teher.

IV.

Az eddigieket összegezve megfogalmazhatjuk, hogy Attila két alapvető problémával küzd. Minden igyekezetével azon van, hogy minél feljebb kerüljön, s hogy „pesti értelmiségi” pozíciójával azonosíthassa magát. E feljebbkerüléssel párhuzamos az a törekvése, hogy a zsidósághoz is minél közelebb kerüljön. Azonban ezt, s ennek révén talán a „pesti értelmiségbe” való „beilleszkedést” is mérhetetlenül nehezé teszi számára családtörténete, apja második világháborús múltja, vélt vagy valós súlyos tetteivel. Láthattuk, hogy az apjával való azonosuláson keresztül antiszemita előítéleteket is „megörökölt”. Ezek az előítéletek, továbbá a gyerekkori titkok, az apa múltjával kapcsolatos bizonytalanságok és gyanakvás mindmáig büntudatot, szorongást keltenek benne. Az egész interjút átszövő kontrollra való igény és magyarázkodási kényszer is innen származhat.

Az apa múltjából és a vele való azonosulásból származó konfliktussal tehát Attilának oly módon sikerült megküzdnie, hogy egy olyan emberképet alakított ki magában, amelyhez nem tartozik hozzá a múlt. Ezáltal apját is „megszabadította” a múltjától, magát pedig nem csak saját előtörténetétől, de családtörténeti gyökereitől - az apja bűnétől, gyermekkori antiszemita környezetétől és saját tudattalan antiszemitizmusától - is.

A beszélgetés egy pillanatában ő maga is megfogalmazza, hogy egész életét megkeseríti ez a fajta magyarázkodás, s a magyarázkodás elől való menekülés.

A.: Ilyen kapcsolataim vannak inkább, de hát az egy más dolog, más dolog, mert ott nem • nem kerül szóba a zsidóság, vagy nem kerülhet szóba a zsidóság, mert hát az ember a kollegáidnál ezt nem • tematizálja • ezt, nem is tudom miért nem, ez

egyszerűen nem nem illik bele egy helyzetbe•, hát miért is illene bele ••• tényleg egy egy egy intim dolog azt hiszem ••, a beszélgetésekben kell egy olyan fokú viszony már ahol az ember ilyesmit előszedhet, mondom anélkül, hogy itt folytonosan kommentálnia kellene••••, emiatt nekem nagyra nagyon jól jött ez a a barátság a Karcival, hogy • hogy végre valakivel már ezt úgy tudtam végigbeszélni, hogy ez a kommentálás nélkül••, meg •••• nem kellett ez a folytonos magyarázkodás, hogy hogy hát ne érts félre, ez a kölcsönös rettegés, ami van, hát ez megvan mind a két oldalról és itten mind a két oldalon lehetetlen helyzeteket teremt és az ember minél inkább magyarázkodik, annál •• nehezebb helyzetbe kerül•het esetenként •• van még egy másik kollégám, de hát vele kapcsolatban ez•••, a Péter, akivel szintén jó a kapcsolat, lehet, hogy ezen a kapcsolaton segít az is, hogy Erika a•• zsidó•• iskolába ment és ez is egy meghatározás • végső soron•••, én••• én nem merem szóba hozni, mert mert mert •••mert egyszerűen rettegek, ha ahhoz a kölcsönös rettegéshez • hogy borzalmass •• tud lenni vagy a kölcsönös rettegéstől rettegek? hogy háthogy tudom, hogy bele kell sétálni egy olyan helyzetbe anélkül, hogy próbáltam volna, hogy itt •• de hát a Karcival is azért ez volt mikor azért kezdődött hogy ott ••• miért, tudom, hogy kellett, ha nem is tudom ezt most felidézni hogy hát ez a történet így és így szólt, viszont vannak róla képeim, hogy•• hogy kellett az elején mondanom azt, vagy úgy • úgy úgy éreztem, hogy muszáj•• muszáj, hogy mondjam, hogy hát én ezt így gondolom, és nem úgy gondolom, és hogy ezt ne értsd félre, mert én ezt •••• ezt [sóhajt] igen, igen emiatt nem lehet erről beszélni, mert hát ki ki nem retteg• ne •• ilyen beszélgetésekbe keveredni, ahol az állandó félreértés•nek a • veszélyével kell számolni•••••

A büntudat feldolgozása nem teljes: Attila valahol még most is attól retteg, hogy olyan helyzetekbe kerülhet, ahol magyarázkodnia kell, ahol felelősségre vonhatják - a mások által nyilvánvalóan nem is ismert - családtörténetéért és a tudattalanul máig is fennmaradt antiszemitizmusáért. E hosszú, s ismét meglehetősen töredezett idézetet olvasva értjük meg, miért adta be Attila Erikát a zsidó iskolába: úgy érzi - s ezt Péter kollégája példájával saját maga számára is bizonyítani igyekszik -, hogy igazából ez az egyetlen lehetséges eszköz, melynek révén megmenekülhet az állandó magyarázkodás kényszerétől. S természetesen az iskolai közösségen keresztül a vágyott elit értelmiségi körbe is bekerül.

Leányát tehát nemcsak apja vélt vagy valós bűneiért való vezeklésül „áldozza fel”, de e lépésével „le is igazol” a zsidókhöz: értelmiségi szubkultúrájukba is bevonul, s magyarázkodnia sem kell többé.

És Attila elégedett, mert úgy látja, Erika jól tűri az áldozati bárány szerepét:

A.: úgyhogy ez nekünk nagyon jól alakult és úgy• látom hogy Erikának sincs ezzel kapcsolatba semmiféle olyan problémája, hogy hogy hogy eméssze meg • öh ezt az egész zsidó problematikát ••• jól • tűri a a a dolgot, nem is az hogy jól tűri, hanem hanem •• hanem jól érzi magát•, másfelől mi is ezzel egy kicsit közelebb léptünk a zsidósághoz, hiszen ha úgy tetszik most már le is vagyunk igazolva••

JEGYZETEK

1 Kutatómunkánkat, melynek eredményein ez az írás is alapul, az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatása tette lehetővé, amiért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani. Köszönet illeti továbbá az Európa Intézetet, akiknek támogatása biztosította a szerzők egyike számára a tanulmány megírásához szükséges munkaidőt.

2 Jól példázza ezt az iskolák névválasztása is, amely egyetlen esetben sem jelzi nyíltan az iskolák zsidó voltát.

3 Amikor a társadalmi zsidóság vagy annak témája a nyilvános diszkurzusban (média) is megjelenik, azokat az urbánusokat szokták érteni rajta, akik származásukat tekintve nem zsidók.

4 Megalakulásukkor ezen iskolák olyan osztályokat is indítottak, amelyekbe a nyolc osztályos általános iskola, illetve a négy osztályos gimnázium valamely - még le nem zárt - szakasza közben kellett átiratkozni, így a döntés súlya nagyobb volt, mint abban az esetben, ha valaki - akár általános iskola, akár a gimnázium - első osztályában iratja be gyerekeit egy új iskolába: ezekbe az iskolákba továbbra is együttmaradó osztályokból hozták el a gyerekeket.

5 Lásd: Oevermann, Ulrich és mások: *Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften*. In: Soeffner, H.G.(szerk.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, 1979., Ugyanő: *Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse*. In: Friedeburg, L. V. - Habermas, J.: *Adorno Konferenz*. 1983. Frankfurt, 1983., Schütze, F.: *Biographieforschung und narratives Interview*. In: *Neue Praxis*, 1983.3.

A módszer empirikus alkalmazásáról lásd Rosenthal, Gabriele (szerk.): *Die Hitlerjugend-Generation. Biographische Thematisierung als Vergangenheitsbewältigung*. Essen, 1986., Ugyanő: *Geschichte in der Lebensgeschichte - Leben mit dem „Dritten Reich“ gestern und heute* In: *Bios*, 1988.1. H.2., Ugyanő: *The Biographical Meaning of a Historical Event*. In: *International Journal of Oral History*. 1989.3., Ugyanő: *„Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nicht mehr zu tun“*, Opladen, 1990. 6. Methodischer Anhang 246. o.

6 Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy a tudattalan antiszemita előítéletek jelenléte nem azonos az antiszemitizmussal. „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a társadalmi valóság egy darabjáról görcsösen megrögződött, torz képet hordoz magában.” (Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in: uő: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Bp. Gondolat Kiadó, 1986. 705-706. o.) S mindez a tudattalanban jelenlévő előítéletekből egyáltalán nem következik szükségszerűen.